

**РОЗМОВНІСТЬ ЯК ТЕКСТОВА КАТЕГОРІЯ
(НА МАТЕРІАЛІ ГУМОРИСТИЧНИХ ТВОРІВ
Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ТА Є. ДУДАРЯ)**

У статті розглянуто стилістичні функції розмовної та книжної лексики і фразеології щодо створення комічних ситуацій. Представлено роль назв-побутовизмів, назв істот, соматичної лексики, назв дій, процесів, демінутивів, фразеологізмів тощо.

Ключові слова: розмовність, розмовна лексика, книжна лексика.

Стилістичне значення “розмовність” є одним із стрижневих у літературно-мовній текстовій комунікації. Воно – маркер розмовно-побутового, повсякденного спілкування. Розмовність є синонімом доступності, простоти, емоційності словесного оформлення мови в її естетичних, публіцистично-ораторських, газетно-журнальних тощо проявах. Одиниця мови як носій розмовності несе на собі “тягар” функціонально-стильової та соціально оцінної характеристики, що по-різному модифікується у тих чи тих мовно-естетичних текстових умовах, співвідносних з часово-просторовою динамікою літературної мови, що потребує наукового опрацювання.

У мовно-естетичних системах Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Дударя, що репрезентують віддалені вісі в історії сучасної української літературної мови, помітне місце посідають прийоми створення комічного, що охоплюють розмовно-побутову, книжну лексику та фразеологію. Саме вони забезпечують компонент розмовності в гумористичних мікроконтекстах. У таких часово віддалених текстових відрізках можна побачити традиційне й нове, індивідуально-авторське у створенні комічного дискурсу.

В основі гумору Г. Квітки лежить комічний контраст старого й нового, високого й зниженого, офіційного та побутового, що зумовлено дотриманням бурлескно-реалістичного способу зображення дійсності, естетикою художньої прози періоду початку ХІХ ст. Гумористичний компонент у семантиці лексичних та фразеологічних одиниць мови творів Є. Дударя – результат відтворення реальних словесно-ситуаційних комбінацій, актуалізації смислових перетворень одиниць мови в сучасній (70–90-і рр. ХХ ст.) мовній практиці спільноти, об'єднаної літературною формою реалізації національної мови.

Комічне національно своєрідне, і одним із проявів цього є використання письменником **назв предметів побуту**, що дають можливість апелювати до побутової мовної свідомості читача, його життєвого досвіду, до відомого, знайомого. Отже, комічне ґрунтується на мовно-психологічних константах з етнонаціональним компонентом. Так, назви-побутовизми стають у Г. Квітки-Основ'яненка засобом створення глузливої іронії, спрямованої на оцінку міри, ступеня естетичної досконалості зображуваних художником (персонажем твору) реалій, пор.: *Таки що вздрить, так з нього патрет і вчеше; хоч би тобі **відро** або **свиня**, таки живісінько воно й є [...]* (Г. Квітка-Основ'яненко, 28); *А це, було, як намалює що-небудь та напише – бо письменний був собі – що се не **кавун**, а **слива**, так-таки точнісінько слива* (Г. Квітка-Основ'яненко, 28).

Назви-побутовизми, співвіднесені із реаліями сільського життя, використовуються Г. Квіткою для експресивізації контрастів за моделями “реалія із сфери мистецтва – назва свійської тварини”, “назва людини за соціальною належністю – назва свійської тварини /

птаха”, “назва людини за соціальною належністю – назва побутового поняття”. Напр.: [...] поставив той **пандрет** на самій ярманці і попідпірав ще лучче, чим попівську **кобилу** [...] щоб який **п'яний**, як поточиться, або **свиня**, звичайно ходячи по базару, як **прийде чухатись** до нього, то щоб не звалили (Г. Квітка-Основ'яненко, 30); *Смутний, невеселий, надувшись, як той індик перед індичкою, хваброї Конотопської сотні пан сотник, Микита Уласович Забрюха, іде до конотопського ставка* (Г. Квітка-Основ'яненка, 156); *А се вже звісно, і усюди так поводитьсь, що чим наш начальник дурніший, тим він гордіший і знай дметься, як шкураток на вогні* (Г. Квітка-Основ'яненко, 156); [...] щоб то піньмати та вдержати **пана сотника, що полетів, як гусак** (Г. Квітка-Основ'яненко, 177); *Ш е л ь м е н к о. Жалко стало, що ми, будучи, вас, над панами пана, над шпаками шпака, у вічі обдурюємо, а ви нам вірете, мов добрим* (Г. Квітка-Основ'яненко, 467).

Якщо у Квітки-Основ'яненка більш виражений бурлеск зображуваного, то у Є. Дударя соціокультурна конотація розмовних вторинних номінацій до назв предметів відбиває іронічне мовомислення сучасників: *Бо ти хочеш, щоб я швидше колупався у твоїй “консервній банці”. У твоїх “Жигулях”* (Є. Дудар, 64); *Телефон. Що таке телефон? Здавалося б, така собі пластмасова черепашка. Слухавка. Дротики. А воно життя людське здатне перевернути* (Є. Дудар, 43).

Гумористичного ефекту досягає Г. Квітка, вдаючись до ампліфікування **назв дій**, які виконує персонаж у побутовій ситуації. У такому разі наявне апелювання до зорових, звукових асоціативно-образних зв'язків, що їх встановлює читач. Смішним стає зоровий динамізований образ персонажа, його ситуативна портретна характеристика, як-от: *Зараз схопивсь, випозіхався, вичухався, помоливсь богу, нюхнув разів тричі кріпкої роменської табаки, послухав, що йому читали* (Г. Квітка-Основ'яненко, 133); [...] *аж ось наш Забрюха поплямкав, викашлявся, поцмокав, потер уси* (Г. Квітка-Основ'яненко, 136).

Доброзичливо-жартівливий колорит виникає на рівні оказіонального протиставлення, контрастування назв дій, процесів, яким віддає перевагу персонаж, сприймаючи їх як тотожні, взаємозамінні, рівнозначні поняття, пор.: *С т е ц ь к о. Цур йому, цьому сватанню: яке довге! Коли б швидше спати!* (Г. Квітка-Основ'яненко, 449).

Експресивна дієслівна лексика у Є. Дударя актуалізується з метою підкреслення інтенсивності, частотності, раптовості і под. тої чи тої дії: *Я від несподіванки втратив рівновагу, зачепився за суфлерську будку, геннувся на підлогу* (Є. Дудар, 252); *День двадцять перший. Смалю жінці телеграму: “Знайшов те, що треба. Шли тисячу”* (Є. Дудар, 126) і под. Традиційно використовує письменник і прийом нанизування синонімічних дієслів: *Вночі мене шарпали кошмари. Здавалося, що повна хата людей, кричать: – Покритикуй! Напиши! Пропісоч! Проперчи! Протягни!* (Є. Дудар, 48).

Комізму ситуації досягає Г. Квітка-Основ'яненко, використовуючи стилістичний **прийом каламбуру**. При цьому зближуються назви реалій, дій, що мають різну предметно-поняттєву та функціонально-стилістичну основу, напр.: *Так що ж бо наш Уласович? Ні пари з вуст. Далі прийнявся, мнявкав-мнявкав та й почне про воли, а кінча про голуби, дума про барді, скаже об тернівці, та й замовк* (Г. Квітка-Основ'яненко, 136); *Ш е л ь м е н к о. Як, яке діло? Я вас так кріпко, будучи, полюбив, що удень не сплю, а уночі не їм* (Г. Квітка-Основ'яненко, 463).

Комічний ефект гри слів – ухиляння від прямих відповідей, заплутування співрозмовника – виникає в текстових ситуаціях, коли для пародіювання негативних персонажів письменник використовує багатозначність побутової лексики, явища

міжмовної омонімії, антонімічне контрастування тощо. Наприклад: *Шпак. Кто это там? Чего вы тут забрались? И капитан и денщик приняли за любовные куры, а? Шельменко. Та так-таки, так. Знаете, наша рябенька курочка та десь, будучи, забігла, кат її матері зна! Шпак. Я тебе дам курочку!* (Г. Квітка-Основ'яненко, 465); *Скворцо в. Ты, верно, не заводил с ними об этом материи? Шельменко. Де-то вже не заводив, ваше благородіє! Казав і про матерії, і про кожухи, було там і про вівці, і про панночку, загинав і про бджоли, так ніхто нічирк!* (Г. Квітка-Основ'яненко, 499); *Шельменко. Лепортую вашому благородію, усьо обстоїть благополучно. Будучи, нетуте нікакого успіху* (Г. Квітка-Основ'яненко, 461).

У мові Є. Дударя цей стилістичний прийом ґрунтується на структурно-семантичних зв'язках паронімів з експресією розмовності: *Щоб і зарплата у нього не менша була, ніж на попередній. І блага з поблажками* (Є. Дудар, 6); *Чоловічий голос: – Ну, медицина зараз на рівні! Ось чоловікові пересадили серце бабуїна... Жіночий: – А що, бабники зараз така рідкість, що їх треба розводити пересадками серця?* (Є. Дудар, 43).

Багатозначні, багатопланові ті комічні (можливо й сатиричні) ситуації, в яких опредметнюються **назви істот**, заміщуються в умовах метафоричного перейменування, зокрема: “козаки = risks на хворостині, що позначають їх кількість при лічбі”, напр.: – *Та тривай лише, Ригорович! – сказав йому, усміхаючись, пан Уласович. – Адже і козаки усі, і з хворостини ні жоден не втікав. Се ти як переломив хворостину, так вона якраз на козакові хруснула. От ти, держачи її на дві половини, тим одного і не долічувавсь* (Г. Квітка-Основ'яненко, 142).

Словесний образ людини у Є. Дударя – це соціальний мовний портрет, означений назвами осіб за професією, способом діяльності, манерою поведінки і под. До ключових понять належать: **жінка** (*Сказав би: “Геть, покидьку! Не смій чіпати кращу і слабішу половину нашого суспільства!* (Є. Дудар, 17); *Йосип Іванович Фіголь. Завідуючий усією районною ковбасою. А це його мила дружина. Резервуар, куди весь райцентр зливає свої болі* (Є. Дудар, 296)), **чоловік** (*Робінзон не витримує. Затискає п'ястуки, наступає на ханигу. – Слухай, талант, ану рви звідтіля* (Є. Дудар, 262)), **діти** (*Дід кивнув Семенкові: – А ти, мєсник у? [...] На траві, під вербами, лежать Мусій Четвертак і його гвардійці. Насторожені лиця* (Є. Дудар, 184)).

Показові метафоричні номінації **жінки**: ‘фізично слабка’ – *кляча, шкапа*, ‘агресивна, хижа, злостива’ – *пантера, тигр*, ‘некрасива’ – *крокодил*, **чоловіка**: ‘непривабливий, ледащий’ – *хрущ*, ‘незавидний’ – *козел*, ‘впливовий’ – *туз*. У вторинних номінаціях зафіксовано сконденсовану характеристику істот із соціальною конотацією – генералізованих понять. Джерелом оцінної семантики з додатковою гумористичною конотацією виступають переважно назви тварин.

Серед вторинних номінацій у текстах Є. Дударя велика група іронічних перейменувань тих чи тих персонажів за їх професійною діяльністю, як-от: *вчені – Це я вже прийшов з роботи. Це, за словами отого таланта з-за трибуни, я вже відпочиваю* (Є. Дудар, 152); *депутати – З гумором ти запізнилася. Верховну Раду не переплюнеш. Там такі гумористи... Щодня конкурси влаштовують* (Є. Дудар, 108); *міліція – А ще утримую місцевий рекет. В особі дільничного уповноваженого. Який щотижня приходиться до мене з реплікою: “Свій до свого по своє”* (Є. Дудар, 30) тощо.

В основі гумору Г. Квітки-Основ'яненка лежить контраст невідповідностей семантики зіставляваних мовних одиниць – **енантіосемія**, несподіване стверджувально-

протиставне порівняння об'єктів дійсності, один з яких – це розмовна мовна одиниця (фразеологізм чи побутовизм), пор.: *Зростом вона невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суха та цибата; на голові волосся, як на кужелі вовна; а коли роззявить рот, так і лопата улізе; нісочок, як у рябця; а личком біленька, як чумацька сорочка* (Г. Квітка-Основ'яненко, 155); *Ш е л ь м е н к о. Та й хороша ж! Неначе граблями уся твар подряпана* (Г. Квітка-Основ'яненко, 480). Про такі явища комічного О. О. Потебня зауважував: “Подібно усім тропам і всякому розумінню, смішне є процес, тобто становить зміну мисленневих актів: подібно іронії, смішне є дія *невиправданого чекання*, певного зіткнення позитивного й негативного і навпаки” [7, 39]. Іронічні висловлення такого типу у Є. Дударя спричинені не змістом окремого слова, а словосполучення, в якому слово вжите з переносним (протилежним) значенням: *Хто це співав так гарно? - нахилився до Кузика кремезний чоловік у білому халаті* (Є. Дудар, 55) – тут гарно співати означає ‘заважати співом, дратувати’.

У Г. Квітки використання демінутивів як засобів комічного не є визначальним, але залучення таких національно-характеристичних компонентів для гумористичного ефекту є його досягненням. Цим стилістичним прийомом послуговується і Є. Дудар: *Треба знати міру. А то ж ви, слава богу, як бугай. А воно миришавеньке* (Є. Дудар, 116).

Жартівливо-іронічного ефект виникає там, де функціонують усномовні **евфемічні вирази**, що у звуковій формі слова містять натяк на позначуване грубе явище, неприємну дію, пор. наступний вислів: *Ш е л ь м е н к о. [...] як заїде у харківську губернію (показывая на правую щеку), а відтіля та у рождественський уїзд (показывая на левую щеку), та кинеться (схватив себя за волосы) у волосне правленіє, та (нагнувшись к земле) потягне у нижній земський суд, та нагодує буханцями (показывает, как будут бить по бокам) [...]* (Г. Квітка-Основ'яненко, 482); або ж є перифразами з пом'якшувальною функцією: *У нас вся техніка працює на матюках... Це такі чарівні слова* (Є. Дудар, 7); *Усе життя втрачає здоров'я через дурну голову, а потім намагається повернути його кількома уколами через... “верхній наружний квадрат”* (Є. Дудар, 70).

Як засіб іронії, сатиричного зображення негативних персонажів Г. Квітка використовує стилістичний потенціал **старослов'янізмів, кліше старокнижної мови**. Ці мовні елементи є насамперед засобом індивідуалізації мови персонажів, у комічних ситуаціях – засобом зниження її. Так, письменник іронізує з “ученості” Пістряка, зауважуючи, що писар “говоре так, що і з десятьма простими головами не розжуєш”. Комічний ефект справляє поєднання церковнослов'янських слів, форм з українською народною побутовою лексикою, без яких писар не міг обійтися. Наприклад: *Соблаговоліте, пане сотнику, дати мені повелініє о сокрушительном преломленії сії трикратно опоганівшої хворостини, я же нинє суть у ранзі лепорта [...] – Себто, по-вашому, переломити хворостину; так ти-бо кажеш, що се вже не хворостина, а лепорт об нашій сотні [...]* (Г. Квітка-Основ'яненко, 140).

Старослов'янізми контрастують з розмовними емоційно-експресивними лексемами, що посилює іронічність оцінок, характеристик персонажа: – *Та наш кривий іще не сотворив дошкандибанія і до половини путі* (Г. Квітка-Основ'яненко, 177). Дослідники відзначають роль Г. Квітки-Основ'яненка у виробленні стилістичних критеріїв уживання й оцінки елементів старокнижної мови, зокрема старослов'янізмів, у художньо-белетристичному стилі – пародіювання письменником зразків тогочасного офіційно-ділового стилю [6, 8], як це відзначено у наведеній цитаті. Г. А. Левченко зауважував, що

такий прийом з'явився в українській літературній мові саме у цей період, надалі ж усталився, став традиційним [4, 10]. Оригінальним у Квітки було використання старослов'янського афікса для творення нового слова з побутовою маркованістю.

У мові ж Є. Дударя актуалізовано **слова, словосполучення, властиві офіційно-діловому, публіцистичному стилям** української літературної мови. Найзагальніше їх функціональне призначення можна визначити як іронічно-глузлива оцінка бюрократизації, соціалізації усіх сфер життя суспільства: *А гордість не дозволяла піднімати спідницю вище намічених партією рубежів* (Є. Дудар, 24). Контрасти книжного та розмовного ґрунтуються на запозиченнях пізнішого щодо початку ХІХ ст. періоду: *Анексували пляшку, повитрясали кишені, заручившись вагомим аргументом: “Щоб іншу не купив”* (Є. Дудар, 13)

Зауважимо, що сприймання тої чи іншої текстової ситуації як смішної, комічної залежить від ступеня лексичного унормування літературної мови, оцінки одних і тих самих мовних одиниць читачами різних часових відтинків в історії розвитку літературної мови як нейтральних і розмовно-просторічних. Пор. у мові оповідача: *Усе козацтво наше укупі, ні жоден не пошвандяв нікуди; ось де вони є* (Г. Квітка-Основ'яненко, 141) – за СУМ [9, VI, 356] “пошвандяти” – це розмовне слово із значенням ‘піти куди-небудь без певної мети’; *Пан сотник, узявшись у боки, оглядав їх оком, неначе обличував або розглядував кожного у пику*” (Г. Квітка-Основ'яненко, 142) – за СУМ [9, VI, 350] “пика” – це розмовне зневажливе слово із значенням ‘потворне, бридке обличчя’. Ці розмовно-просторічні із сучасного погляду слова в мові повісті функціонують як нейтрально розмовні, їх використання письменником можна оцінювати як настанову на відтворення багатства синоніміки української усномовної практики. Напр., у Є. Дударя: *На червоній його пиці шрами виписана вся біографія* (Є. Дудар, 17). У зв'язку з цим С. Я. Єрмоленко зауважувала: “Мову, тексти, писемні та усні зразки комунікати сприймають, усвідомлюють як свої не тільки щодо відтворюваності, а й щодо впізнаваності зразка і, що важливо, – віднесеності його до певного часу й території поширення” [2, 5].

Таким чином, у гумористичних текстах Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Дударя, які віддалені в часі, є чимало спільних принципів використання розмовної та книжної лексики, лінгвальних універсалій – механізмів, прийомів породження комічного, що ґрунтуються на структурно-семантичних властивостях лексики сучасної української літературної мови. Розмовність є однією із стрижневих стилістичних вісей у створенні гумористичного колориту.

Використана література:

1. Дудар Є. М. І силою, і правдою... / Дудар Є. М. – Тернопіль: Джура, 2003. – 272 с.
2. Єрмоленко С. Я. Літературна норма в часовому і просторовому вимірі / С. Я. Єрмоленко // Культура слова. – 2001. – Вип. 57-58. – С. 3-9.
3. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Квітка-Основ'яненко Г. – К.: Наук. думка, 1982. – 542 с.
4. Левченко Г. А. Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. / Левченко Г. А. – К., – Х., 1946. – 145 с.
5. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / [Єрмоленко С. Я., Колесник Г. М., Ленець К. В. та ін.] ; за ред. В. М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1977. – 237 с.

6. Муромцева О. Г. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови / О. Г. Муромцева, І. В. Муромцев // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 3-10.
7. Потебня О. О. Естетика і поетика слова / Потебня О. О. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / Русанівський В. М. – К.: Артк, 2001. – 391 с.
9. Словник української мови: [в 11 т.] / [редкол.: Білодід І. К. (голова) та ін.] – К.: Наук. думка, 1970–1980.

The stylistic functions of the colloquial, bookish lexis and phraseology as to creating comic situations are considered. A role of the names of everyday realities, creatures, actions, processes, somatic lexis, diminutives, phraseological units ect. are represented.

Key words: colloquiality, colloquial lexis, bookish lexis.

Цівун Н. М.

ПЕРІОДИ ЗІ СТРУКТУРОЮ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО)

У статті розглянуто особливості функціонування періодів зі структурою простого ускладненого речення у творчості Максима Рильського; проаналізовано способи вираження структурно-семантичної цілісності блоку однорідних членів як у класичних періодах, так і в обернених.

Ключові слова: період, класичний період, обернений період, просте ускладнене речення, однорідні члени.

З 50-х років ХХ ст. значно активізується вивчення періоду. На перший план висуваються питання визначення періоду, його будови, структурних особливостей, стилістичних функцій. Дискусійним залишається питання належності цього явища до певного розділу мовознавства. Так, у сучасному мовознавстві можемо виділити три напрямки аналізу періоду. Він розглядається як синтаксична категорія (М. Арінштейн, О. Карпов, А. Шапіро), як стилістико-синтаксична категорія (Л. Булаховський), як синтаксико-стилістична категорія (А. Акішина, Л. Байкова, О. Платовська, І. Чередниченко, А. Коваль, Л. Мацько, О. Пономарів).

Незважаючи на різні напрямки аналізу, лінгвісти відзначають, що період має свої структурно-синтаксичні ознаки і свою ритмомелодіку. Так, наприклад, за структурно-синтаксичними ознаками, на думку Б. Кулика, період являє собою ряд однорідних за змістом і однотипних за інтонаційним оформленням ритмічно проказуваних синтаксичних одиниць: поширених однорідних членів речення, або супідрядних однорідних речень, підпорядкованих одній темі, або ж складових частин головного речення, які характеризуються паралелізмом синтаксичної структури. Мовознавець наголошує, що з синтаксичного боку період “не становить щось нове”: зазвичай це багаточленне складне речення ускладненого типу [3, 247-248]. Одночасно можемо вказати на розвідки І. Чередниченка, Л. Мацько,